

Rahvusriikluse ja natsionalismi ajastu uurimisest Eestis

Toomas Karjahärm 70

Toomas Karjahärm. Foto: P. Langovits

Kui ajaloolased tõmbavad erinevate perioodide piire ikka suurte sõdade alguse või lõpu järgi, siis loomulikult ei pääse meiegi teadusloos piiride tõmbamisest suure sõja eelse ja järgse aja vahel. Ajaloo üle subjektiivsemalt vaadates leiame alati midagi, mis seisab piiril. Või õigemini paljus see, mis saab alguse nagu uuel ajastul, on tegelikult eostatud eelmisel ajal. Nii on ka inimlastega, keda emad ilmale

kannavad. Need, kes hakkavad kord kirjutama meie ajalooteaduse ajalugu, võiksid seda samuti mees pidada.

Toomas Karjahärm on sündinud 23. märtsil 1944 Tallinnas.¹ Tema sünnikodu asus Tallinnas Tehnika tänaval majas nr. 25. 1930. aastatel ehitatud tollal moodne kivimaja on tänagi alles, tehniliselt vägagi viletsas seisus, aga nüüd on vähemalt hakanud omanikud seda remontima.

¹ Mõistmaks 1944. a. märtsis Tallinnas sündinud laste saatust, tasub meenutada 1944. a. märtsi alguse pommitamist. Tallinnale oli toimunud juba mitu õhurünnakut, kuid 1944. aasta 9. ja 10. märtsi pommitamise tulemusel hävis 8000 hoonet, väidetavalt kolmandik Eesti pealinnast ja ligi 50% elamispinnast. Rängalt said kannatada Harju tänav ja Estonia teatri ümbrus. Maha põles eestluse sümboli tähendusega Estonia teatrimaja, kus just enne pommirünnakut oli alanud balletietendus. Süttis Tallinna Niguliste kirik, pommitabamusest purunes keskaegne vaekoda Raekoja platsil ja hulk teisi ehitismälestisi. Õhurünnak algas ootamatult öhtul kell 19.15 ja selle esimene laine kestis kella 21.15-ni. Kell üks öösel saabus linna kohale pommitajate teine laine ja pommisadu kestis kuni poole neljani hommikul. Õhurünnaku mõlemast lainest võttis osa umbes 280 venelaste pommitlennukit. Linnale heideti suurel hulgal süüte-, lõhke- ja fosforpomme. Lasnamäel paiknenud ööhävitajate JU-88 eskadrilli üheksast lennukist olid sel hetkel startivõimelised vaid viis. Ometi lasid Luftwaffe hävitajad kokku alla 16 pommitajat. Kokku tulistasid sel ööl linna kaitsel olnud õhutõrjeüksused ja ööhävitajate JU-88 eskadrill alla 36–38 Nõukogude pommitajat. Nõukogude lennuväe poolt tsiviilobjektile teostatud pommitamise ajal hukkus ametlike teadete kohaselt 757 isikut (586 tsiviililainest, 50 sõjaväelast ja 121 sõjavangi), 213 said raskeid ja 446 inimest kergeid haavu. Umbes 20 000 inimest jäi peavarjuta. 1944. aasta märtsipommitamises Eestis osalesid Leningradi rinde 13. õhuarmee ja 276. pommituslennuväe diviisi 58. pommituslennukite polk. vt. Tallinn tules. Dokumente ja materjale Tallinna pommitamisest 9/10. märtsil 1944. Koostanud J. Kivimäe ja L. Kõiv. Tallinna Linnaarhiivi Toimetised, nr. 2. Tallinn, 1997.

Lõpuks kaovad viimase suure sõja praod veel ühe Tallinna linna vanema maja seinast. Kes oskab vaadata, võib soovi korral tänagi leida üles tollasest pommitamisest tekkinud praod maja krohvis. Seal elas Toomas Karjahärm sünnist kuni umbes 1980. aastani. Märtsipommitamise ajal 1944 oli Toomas Karjahärmi ema viimast kuud rasedana selle maja keldris. „Punakotkad” pommitasid Rohu t. ja Paldiski mnt. raudteesildu, kuid pihta ei saanud. Lähedal, diagonaalis üle tee asuv maja Tehnika ja Rohu tänava nurgal sai otsetabamuse ja kõik seal said surma. Nagu Toomas Karjahärm ise ütleb: „Minu emal ja minul vedas.”²

Nii kord elus juba on, et üks asi määrab teise. Kui keegi elas juba Tehnika tänaval, siis kooli valiku suhtes väga palju valikuid ehk polnudki. Koolis käis Toomas Karjahärm tollase nimega Tallinna 22. Keskkoolis, mille lõpetas 1962. aastal. Tallinna 22. Keskkoolis Kevade tänaval³ oli vähemalt maailmasõja järel mingil määral elus see kuulus Jakob Westholmi Gümnaasiumi vaim. Loomulikult olid koolipoisidki teadlikud, et kooli ajaloo alguseks on aasta 1898, kui tegevust oli alustanud kunagine Tallinna Väikelaste-hoiu Seltsi kool, mille õpetajaks oli 1903. aastal tulnud ülikoolis ka juristiks õppinud koolmeister Jakob Westholm (1877–1935). Eesti jaoks üpris segastel, aga ka uut lootust andvatel aegadel (1905) sai Westholmist selle kooli juhataja. Oma saatust me ju ette ei näe, aga kui koolipoisina oleks Toomas Karjahärmile keegi ennustanud, et suurema osa oma professionaalse ajaloolase elust uurib ta just seda Jakob Westholmi aega, siis oleks ta ehk isegi vastu väelnud. Täna saab kokkuvõtet teha, ja tõesti, töömehe aeg on läinud just 19. sajandi teise poole ning väga keerulise ja eksistentsiaalseid pingeid täis aasta 1905 uurimisele.

Eesti ajaloolased on väga harva milleski ühel meelel, kuid mõnes asjas siiski. Nii ollakse ühel meelel, et kui kellelgi on küsimusi 1905. aasta kohta, siis soovitatakse ikka nõu küsida kindlasti Toomas Karjahärmilt kui selle ajastu healt tundjalt. Loomulikult on Toomas Karjahärmi jaoks olnud huvitav meie haritlaskonna kujunemine. Kui Toomas Karjahärm vahel satub jälle Kevade tänavale, kus kunagises Jakob Westholmi majas on endale korteri leidnud üks teine meie kuulus

ajaloolane, siis tahaks ta vahel lihtsalt maha istuda ja mõelda, mida ikkagi kujutas endast see ajalooline Jakob Westholmi kooli vaim. Ta tahaks Westholmi vaimu välja aidata „Wikmani poiste” pildi tagant („Wikmani poisid”, 1988). Jaan Kross kahtlemata hea kirjanikuna ja kooli vilistlasena (1938) on mõjunud ühiskonnale nii lummavalt, et tema egos loodud oma Lutsu „Kevade” kooliromaani stamp ongi sageli see, mida üldse Westholmi kooli ajaloost otsitakse ja ette kujutatakse. Professionaalse ajaloolasena tahaks Toomas Karjahärm ikka öelda, et asjad olid kindlasti vähemalt veidi teisiti kui Krossi kooliromaanis, et elus olid need palju huvitavamad ja keerulisemad. Täna Eestis kvalifitseerub ideeajaloo uurijana vaid inimene, kel ette näidata Cambridge’i või Oxfordi ülikooli diplom, sest meil on levinud arvamus, et vaid vanal Inglismaal on olemas ideeajaloo uurimise moodsad koolkonnad. Tuleb aga tunnistada, et ideeajaloo uurimine pole Eestis siiski 20. sajandil puudunud ja Toomas Karjahärm kuulub kindlasti meie poliitilise mõtte ajaloo oluliste autorite hulka. Tema huviorbiidis on laiema pildi uurimise kõrval alati olnud ka konkreetsed isiksused, kes vähemalt mõneti oma elu aktiivsel perioodil olnud Jakob Westholmi eakaaslased, nimelt juristid-poliitikud Konstantin Päts (1874–1956) ja Jaan Tõnisson (1868–1941). Toomas Karjahärmi töölaual on täna uue projekti töömaterjalid, mis peavad koostöös kolleeg Ago Pajuriga saama lähiaastatel üheks korralikuks Konstantin Pätsi elulooks, mida ajalooahuviline seltskond juba pikisilmi ootab.

Kui Eestis jagatakse ajaloolasi ikka veel nende elukoha järgi tartlasteks ja tallinlasteks, siis selles jaotuses on Toomas Karjahärm kindlasti tallinlane, aga samas oma tegevuse ja mõjuga kindlasti neid kitsaid ja naljakaid piire ületav. Oma ajalooahuriduse sai temagi loomulikult Tartu ülikoolis, kus õppis kuni aastani 1970 ehk siis just nende kuulsate 1960-ndate Hruštšovi sula aegade lõpuni. 1970. aastal, kui ta Tallinna tööle tuli, oli selge, ja mitte ainult ajaloolastele – et Praha tänavatel mürisenud tankiroomikud tähistasid hoopis jahedamate aegade saabumist Euroopas tervikuna, eriti aga selle idaosas.

Saksamaa lähiajaloo uurijad jagavad Saksa Demokraatliku Vabariigi erinevateks piirkon-

² Toomas Karjahärm on alati olnud uhke oma ema üle, kes saatuse tahtel küll ei saanud end kunagi pühendada vaid vaimsele tööle, kuid oli väga vaimne inimene, kes tööst vabal ajal kirjutas luuletusi. Vähemalt üks Helmi Karjahärmi luuletus, mille viisistas Gennadi Taniel, on Jaak Joala ja Tõnis Mägi poolt lauldud väga tuntuks, see on „Laul verelilledest”.

³ Tallinna hariduselu 1918–2010. Üldharidus ja hariduskorraldus. Tallinna Haridusamet, Tallinn, 2012.

dadeks sõltuvalt sellest, kus oli võimalik saada pilti ja heli Lääne telejaamadest ja kus mitte. Televisioonijastu oli jaganud Eestigi Soome televisiooni levialaks ja sellest välja jäävaks alaks. Seetõttu olid tallinnased kuni satelliittelevisioonijani teistest rohkem informeeritud maailmas toimuvast. Tänaole nooremale põlvkonnale ja isegi ajaloolastele tuleb vahel selgitada, et näiteks aastad 1970–1975 olid Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudis kindlasti vastuolulised, ja loomulikult erinevate poolustega tähistatavad. Väga oluline on rõhutada, et isegi võrreldes Tartu Riikliku Ülikooli ajaloo teaduskonnaga oli tegemist omamoodi teadustöö oasiga, kus töötamine oli tegelikult ajaloolaste jaoks väga prestiizne.⁴ Kõige olulisem privileeg oli, et saadi palka vaid teadustööga tegelemise eest ja kohustuseta õpetada üliõpilasi.

Teisalt, kui just ise ei jäädud rataste vahele, polnud poliitiline tsensuur iga kord nii suur, kui noorem põlvkond täna distantsilt ehk ette kujutab. Või vähemalt oli tollane ajaloolaste põlvkond ehk enam vaktsineeritud poliitilise surve suhtes, milles tuli oma asju teha. Konkreetset aega osati paremini hinnata näiteks ka seetõttu, et näiteks tollane kandidaaditööd tegev instituudi nooremteadur võis instituudi koosolekul istuda kõrvuti näiteks väga keeruka saatusega, aga igal juhul legendaarse Eesti Vabariigi ajaloolase ja poliitiku akadeemik Hans Kruusiga (1891–1976)⁵, kes noorema kolleegi kurtmise peale aegade keerukuse üle oleks ilmselt vastanud, et on olnud keerukamaid aegu – kahes maailmasõjas või stalinistlikus vanglas, kus ka kuulsal ajaloolasel tulnud kuuldavasti üle elada väga karmi psüühilist ja füüsilist piinamist. Iga pilt ümbritsevast maailmast joonistub ühes või teises toonis ka sõltuvalt sellest, millisele foonile me selle paigutame. Huvituses ideeajaloost, ei saanud Toomas Karjahärm oma uurimistöös loomulikult Hans Kruusi või Peeter Tarveli (1894–1953) mõttemaailmast kuidagi mööda minna. Samas, luues uusi tekste, on tal hinges küsimus, et kui tema kirjutab Hans Kruusi vaadetest, olles temaga ise kokku puu-

tunud, siis kas või mil määral suudab isiklikku kogemust asendada mõni meetoodiline nipp, mis võiks anda vanameistri vaadetest parema pildi järgnevale põlvkonnale? Ega ajaloo uurimise üle mõtisklemine ole Toomas Karjahärmile võõras. Ka tema ise on kolleegide poolt innustatuna⁶ kirja pannud oma ajaloo teaduse meetoodika raamatu („Ajaloole käsiraamat”. Argo, Tallinn, 2004; „Oleviku minevikud. Ajaloole käsiraamat”. Teine, ümbertöötatud trükk. Argo, Tallinn, 2010). Kuid Karjahärmi puhul on oluline siiski miski muu. Mul on tunne, et ta on oma vanematelt kolleegidelt üle võtnud ühe üpris talupoegliku „meetoodika” – et kvaliteetsed ajaloo teaduskirjandused saavad valmis alles siis, kui uurijal on olnud mitte ainult annet, vaid ka küllaldaselt püsivust istuda isegi kaksteist ja rohkem tundi päevas tekstide juures, süüvides allikatesse ning tehes endale lõpuks selgeks iga väiksemagi teema historiograafia. Tartu ja Tallinna ajaloolased püüavad end kord rohkem, kord vähem koolkonniti eristada, aga nende parimad esindajad on olnud kõik omamoodi töö narkomaanid ja sellesse koolkonda (olgu see nimetatud siis kokkuleppeliselt Hans Kruusi koolkonnaks) tõmmati kohe ka Toomas Karjahärm. Seesugune pikkade päevade tegemine kirjutuslaua taga ja samal ajal võimalus töötada mitte ainult Eesti, vaid ka kogu NSV Liidu juhtivates arhiivides tõi lõpuks kaasa akadeemilise tõusu, mida kolleegid vahel kadestasidki. Kõik me elame omas ajas ja ruumis, seega jäi talle parimal töömeheajal kättesaamatuks Lääne ülikoolide raamatukogude ja arhiivide ruum. NSV Liidus eksisteeris teaduskraadide süsteem, mis oma otsaga ulatus tsaaririigi aega. Keeruline teaduskraadide süsteem nägi ette kahte teaduskraadi, kus esimest nimetati kandidaadikraadiks (täna *PhD*) ja teist, mis eriti pärast 1975. aasta reformi veelgi raskemini kättesaadavaks tehti, ajaloodoktori kraadiks. Viimane eeldas sageli isegi aastakümneid tööd mingi teemaga, sellega kiiremini hakkama saanud panustasid sageli selleks väga palju energiat, aega ning tervist. Kuigi teaduste akadeemia ajaloo instituudi teaduri leiba oli

⁴ J. Undusk. Isepäine Enn Tarvel. – E. Tarvel. Ajalookimbatused. Ilmamaa, Tartu, 2013, lk. 423–435.

⁵ Ajaloo järskudel radadel. [H. Kruusi 75 aasta juubelile pühendatud artiklite kogumik]. Eesti Raamat, Tallinn, 1966; Studia Historica in honorem Hans Kruus. ENSV Teaduste Akadeemia, Tallinn, 1971.

⁶ Oma nägemuse ajaloo uurimise meetoodikast, küll eraldi artiklite vormis, on kirja pannud näiteks Toomas Karjahärmi vanem kolleeg prof. emer. Enn Tarvel. Vt. E. Tarvel. Kas ajalugu saab kirjutada objektiivselt? (2005) – E. Tarvel. Ajalookimbatused. Ilmamaa, Tartu, 2013, lk. 36–70. Noorema põlvkonna hulgas on sel teemal rohkem avaldanud Marek Tamm. Vt. M. Tamm. Kuidas kirjutatakse ajalugu. – Vikerraar, 1998, nr. 9, lk. 53–57; M. Tamm. Kuidas kirjutatakse ajalugu? Intervjuuraamat. Varrak, Tallinn, 2007, 222 lk.; M. Tamm. Monumentaalne ajalugu. Esseid Eesti ajalookultuurist. – Loomingu Raamatukogu, 2012 nr. 28–30.

Toomas Karjahärmil võimalik maitsta vaid paar aastat enne esimese teaduskraadi kaitsmist (juba 1972 oli tulnud pakkumine asuda ühiskonnateaduste õppejõuks Tallinna Konservatooriumis), siis just need aastad ajalooinstituudis andsid talle aluse teadlaseks olemisele. 1972–1990 järgnesid tema jaoks õppejõuaastad õppeasutuses, mis oli kindlasti väga inspireeriv juba andekatest muusikutest kolleegide poolest, kuigi sealsed kohustused õppejõuna ei andnud varasemaga võrreldes võimalust ühendada täielikult teadus- ja õppetööd nn. humboldtiaanlikus vaimus. Tallinna Riiklik Konservatoorium oli kõrgkool, kus poliitilist kontrolli oli sel ajal kindlasti vähem kui teistes kõrgkoolides. Ka siin sõltus loomulikult palju impeeriumi üldisest poliitilisest kliimast, kuid ka konkreetsetest inimestest, kes kõrgkooli juhtisid. Toomas Karjahärm leidis võimaluse teha edasi teadustööd ja saada 1983. aastal ajaloodoktoriks (Eesti NSV Teaduste Akadeemias).⁷ See omakorda võimaldas tal neljakümneks sünnipäevaks (1984) saada professoriks.

Juba enne 1985. aastat püüdis Toomas Karjahärm nn. ajaloo valgeid laike täita ajalooallikatele toetuva sisuga. Mõnedki tolleaegsetest artiklitest olid teedrajavad. Toomas Karjahärmi töö ajaloolasena ei jäänudki kaasaegsetel märkamata. Enamgi veel, seda tunnustasid soliidset väljaanded: Loomingu aastapremia (1982), Sirp ja Vasara aastapremia (1987), Rahva Hääle aastapremia (1988).

Muutused Eesti ühiskonnas, mis jõudsid uude faasi nn. perestroika ajal, viisid selleni, et professionaalse ajaloolasena tõmbus Toomas Karjahärm 1990. aastal tagasi oma esimese töökoha, Eesti Teaduste Akadeemia seinte vahele. Suured reformid tõid loomulikult kaasa paratamatuid muutusi, aga paljud muutused tehti muutuste endi pärast. Eesti Teaduste

Akadeemia tegi suures muutustetuultes läbi mitmeid kardinaalseid uuendusi, kujunedes varasemast instituutide peremehest personaalakadeemiaks. Tallinna ajaloolased suutsid teaduste akadeemia koosseisus kuni aastani 2005 ja tegelikult hiljemgi, Tallinna Ülikooli osana, oma suhtelise autonoomia säilitada.⁸ Tagasi vaadates kahele viimasele aastakümnele ajalooinstituudi arengus, tuleb tunnistada, et need pole olnud sugugi kerged rahulikuks teadustöö tegemiseks. Ikka on teadlaste rahu seganud kas pidevad reformituuled või majanduslik kitsikus või vahel mõlemad korraga.⁹

Aga aeg lendab kiiresti ja omaoodi märkamatu on kätte jõudnud aeg, kui veel verisulis Tallinna ajaloolaste nooremal põlvkonnal on tekkinud omakorda võimalus istuda ühistel teaduskoosolekutel koos vanema kolleegi Toomas Karjahärmiga, kes mäletab ning pidevalt meenutab neile aegu, mis olid enne nende aega. Veidi kordub seesama pilt, millest rääkisime seoses Hans Kruusiga – et alles hiljem saame aru, milline roll on noorema põlvkonna jaoks kokkupuutel vanema põlve kolleegidega. Täna saab Toomas Karjahärm ise noorematele kolleegidele anda edasi oma professionaalseks ajaloolaseks oleku kogemust. Täna on seda kogunenud juba üle nelja aastakümne.¹⁰

Vaadates Toomas Karjahärmi tegemisi ja töid viimasel kahel aastakümnel, võiks neid erineva täpsusega dokumenteerida, aga kui võtta arvesse vaid suuremad tegemised, siis jäävad järgnevate põlvete ajaloolastele ületamist ootavaks standardiks koos Väino Sirguga kirjutatud triloogia eesti haritlaskonna ajaloost (1850–1987), kaks monograafiat Eesti (Balti)-Vene suhete teemal (neist viimane Vene impeerium ja rahvuslus. Moderniseerimise strateegiad. Argo, Tallinn, 2012), dokumentide ja materjalide kogumikud ja loomulikult töö kaastoimetajana

⁷ Pärast 1975. aastat pidi doktoritöö NSV Liidus enamikul erialadel olema kirjutatud juba vene keeles. Toomas Karjahärm, doktorikraad, 1983. Estonskaja buržuazija i samoderžavije v 1905–1917 gg. (kuigi töö kaitsti Eestis, Eesti NSV Teaduste Akadeemias).

⁸ Ajaloo Instituut on täna Tallinna Ülikooli akadeemiline asutus, mis tegutseb teadus- ja arendusasutusena teadus- ja arendustegevuse korralduse seaduse, AI põhikirja, ülikooliseaduse, ülikooli põhikirja ja teiste õigusaktide alusel. Instituut on kujundatud riigi teadus- ja arendusasutuse Ajaloo Instituudi ühinemise kaudu Tallinna Ülikooliga Vabariigi Valitsuse 21. juuli 2005. a. korralduse nr. 459 „Loa andmine Ajaloo Instituudi ühinemiseks ülikooliga” alusel.

⁹ Toomas Karjahärm on jaganud oma tööd teadlasena ka uuemal ajal õpetamisega, olles ajalooõppejõuks nii koduülikoolis Tartus (1994–1995 Tartu Ülikooli erakorraline professor), Tallinna Pedagoogilises Ülikoolis (1996–1998 Tallinna Pedagoogikaülikooli erakorraline professor), eraülikoolis Audentes (2000–2006 Audentese ülikooli professor) ja 1998–2000 Euroülikooli külalisprofessor. Eestist väljaspool lugenud külalisõppejõuna ajalooloenguid Soomes Jyväskylä ülikoolis ja Kanadas Toronto ülikoolis Eesti õppetoolil.

¹⁰ M. Tamm. Portreteeritud ajalugu. Postimees, 14. mai 2004.

ja kaasautorina Hans Kruusi alustatud ja Sulev Vahtre poolt edasi viidud Eesti ajaloo akadeemilise väljaande viienda köitega (Eesti ajalugu, kd: 5. Pärisorjuse kaotamisest Vabadussõjani. Tegevtoimetajad Toomas Karjahärm ja Tiit Rosenberg. Ilmamaa, Tartu, 2010).

Toomas Karjahärmi professionaalne töö ajaloolasena pole jäänud kolleegide ega ühiskonna tunnustuseta uuemalgi ajal: 1997. aastal sai ta koos kolleeg Väino Sirguga Eesti ajaloo kirjanduse aastapreemia, kaks aastat hiljem, 1999. aastal tuli teadustöö eest suurem riiklik tunnustus, nimelt Eesti Vabariigi teaduspreemia humanitaarteaduste valdkonnas ja 24. veebruaril 2001 tunnustati teda pikaajalise teadustöö eest Valgetähe teenetemärgiga.¹¹

On paar asja ka korralduslikul alal, mille üle Karjahärm sisemiselt uhke on ja mida ta noorematele kolleegidele tahab südamele panna – et nende asjade ajamine Eesti ajalooteadusele võiks olla kasulik mitte ainult täna, vaid tulevikuski. Esiteks, et aastast 1989 toimuvad Tallinnas ajalooinstituudis rahvusvahelised Eesti moodsa ajaloo konverentsid ja teiseks, 1997. aastal asutas ta Tallinna Pedagoogikaülikooli (täna Tallinna Ülikool) juures Vene uurimiskeskuse, mille taastamist ja elushoidmist peab ta vajalikuks mitte ainult ühe huvitava teadusvaldkonna ning meie ajaloo uurimise arengule, vaid näeb siin lausa meie oma ühiskonna julgeoleku seisukohalt olulist garantiid.

Eesti riik on palju saanud kasutada varasemate põlvkondade, eelkõige baltisakslaste töö vilju, kuid meie võimalused ja mingis mõttes auvõlg oma eelkäijate ees teaduses nõuaks Toomas Karjahärmi arvates siiski enamat, ka Vene impeeriumi ajaloo uurimisel.

Peeter Järvelaid

Peeter Järvelaid

(1957), *PhD.*,
õigusajaloo ja võrdleva õiguse professor,
Tallinna Ülikool, Narva mnt. 25, 101120 Tallinn,
peeterj@tlu.ee

¹¹ Valgetähe teenetemärgi sai riigiametniku ja aktiivse kirjamehe töö eest ka Toomas Karjahärmi isa, president Konstantin Pätsilt.